

MAIN RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL PROSPECTING
IN LESS STUDIED AREAS OF OLBIAN HILL-FORT

The expedition of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences, USSR, conducted a cycle of archaeological prospecting excavations at Olbian hill-fort from the 1950s to the 1980s. Part of them were continued later and allowed obtaining the grand-scale comprehensive results which were relatively full presented in print.

The other part of these excavations due to various reasons was not developed and the works at those areas were seized. Closed were the excavation areas at the north-western sector of the hill-fort («С-3») and at the extension of the Main longitudinal street to the north from «АГД» area («В-V»), at the central eminence of the Upper City («Р-19»); excavation areas in the centre («НГЦ») and to the north from the centre («НГС-ю») in the Lower City, and excavation areas in the terraced area of Olbia («Т-1», «Т-2»). Nevertheless, during the work at these areas, were made the observations worth attention which altogether allowed specifying a series of moments in historic topography of the hill-fort and obtaining the idea on the stratigraphy and building remains at the hill-fort areas not studied before.

The aim of this paper is to describe briefly the obtained results of these works and to determine the possible most perspective directions of the excavations which can be continued at these areas in future.

А.М. Колесниченко, О.К. Савельєв

СКЛЯНКИ З НАПИСОМ ΚΑΤΑΧΑΙΡΕ ΚΑΙ ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ
ІЗ РОЗКОПОК ТІРИ ТА ПРОБЛЕМА ЇХ ПОХОДЖЕННЯ

Статтю присвячено публікації знахідок скляного посуду з написами із Тіри та аналізу відомих аналогій, що дозволило по-новому розглянути проблему локалізації центрів виготовлення скляного посуду та шляхів його розповсюдження.

К л ю ч о в і с л о в а: Римська імперія, Тіра, Середземномор'я, о. Кіпр, Адріатика, Дунай, Північно-Західне Причорномор'я, римський час, склянки з написом.

Серед численної скляної продукції I ст. вирізняється посуд, який виготовлявся методом дуття скла у форму. Таке вдосконалення техніки дуття дало змогу склярам створювати фігурні флакони та чаші з витонченим рельєфним малюнком. Іноді посуд прикрашався підписами виробника або написами з побажаннями. На деяких з них збереглися імена таких майстрів як Енніон, Арістей, Ясон, Мегес, Нейкай (Harden 1935, p. 163). Найвідомішим серед митців I ст. був Енніон. Припускається, що саме він відкрив техніку дуття у форму (Кунина 1973, с. 102). Його витвори виділялися пишністю орнаменталії і досконалістю виконання. Фігурні чаші вироблялися невеликими партіями, мали високу художню цінність і належали до дорогих виробів свого часу.

Торговельні зв'язки Римської імперії сприяли розповсюдженню скляних виробів і на території, і поза межами імперії, а в пізні-

ший час навіть у найвіддаленіші куточки світу (Taniichi 1986, p. 132—133). Фігурні скляні посудини I ст. надходили й до центрів Північного Причорномор'я (Колесниченко, Островерхов 2012). Серед них виділяються поодинокі знахідки чаш з написами, вивчення яких присвячені роботи Н.П. Сорокіної та Н.З. Куніної.

У контексті вивчення скла з розкопок Пантикапею Н.П. Сорокіна описала нові знахідки чаш з написами (групи G і F за Д. Харденом) та навела короткий нарис проблеми їхнього датування, виготовлення та призначення (Сорокіна 1962, с. 229—221). Н.З. Куніна опублікувала три склянки з колекції Ермітажу. Вивчивши скляний посуд інших форм сирійського виробництва, дослідниця дійшла висновку, що чаші з написами імпортувалися до Пантикапею зі вказаного регіону (Кунина 1968, с. 226). У зв'язку з новою знахідкою уламка від склянки групи K за Д. Харденом Н.П. Сорокіна висунула гіпотезу про їхнє кіпрське походження

(Сорокина 1998, с. 39—41). Проте ця рідкісна категорія артефактів заслуговує на більшу увагу, оскільки виступає цінним археологічним джерелом для вивчення історії регіону.

На відміну від міст Північного Причорномор'я, у середземноморських центрах Римської імперії відомо набагато більше скляного посуду з написами. Після публікації у 1935 р. роботи Д. Хардена закордонні вчені постійно звертаються до вивчення цих артефактів як у спеціальних роботах, так і в каталогах музеїв (Harden 1935; 1944—1945; Israeli 1964; Hayes 1975; McClellan 1983; Price 1991; Stern 1995; 1999; 2001; Lith 1996; Whitehouse 2001; Mandruzzato 2007; Foy, Fontaine 2010; Borzić 2011; Eterović 2011; Lightfoot 2014).

Не зважаючи на багаторічні дослідження, залишається низка невирішених питань щодо центрів виготовлення, точного датування та шляхів поширення чаш з написами I ст. Відсутність прямих археологічних і писемних доказів стосовно виробництва такої продукції досі покриває завісою невідомості питання про їхнє походження. Тому публікація нових матеріалів є актуальною в контексті вивчення історії регіону, торгово-економічної політики Римської імперії та розвитку склярства загалом.

Наше дослідження присвячено введенню до наукового обігу двох фрагментів від склянок одного типу, виявлених у Тірі, та вивченню нових знахідок у світлі сучасних гіпотез щодо локалізації центрів виготовлення і розповсюдження такої продукції. Досі в Північному Причорномор'ї подібні склянки були відомі лише в Пантикапеї, що викликає особливий інтерес до екземплярів з Тіри.

Уламки було знайдено на Центральному розкопі в змішаних шарах під час роботи Білгород-Тірської експедиції ІА НАНУ в 2001 і 2006 рр.

Перший екземпляр — частина стінки посудини, яка була виготовлена зі скла інтенсивного синього кольору (ОАМ НАНУ інв. № 93305). Поверхня прикрашена рельєфним орнаментом. Збереглося зображення вертикальної пальмової гілки та декілька листків з країв уламку. Між ними дві грецькі літери: ... ΟΥ... Нижче розміщені дві повздовжні лінії. Розміри: висота 4,7 см, ширина 3,8 см, товщина скла від 0,2 до 0,3 см (рис. 1, 1).

Другий фрагмент виготовлений зі скла менш насиченого синього кольору (БТЕ—2001, сп. 55). На ньому прослідковується орнамент у вигляді двох горизонтальних ліній, під яким розміщена стилізована рослинна гілка.

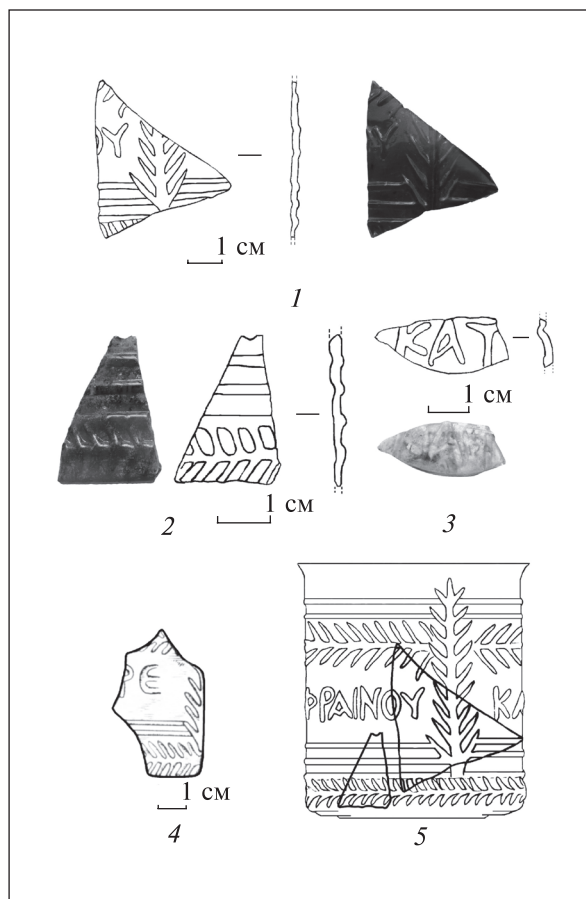

Рис. 1. Знахідки склянок групи F у Північному Причорномор'ї: 1, 2 — Тіра; 3, 4 — Пантикапеї; 5 — варіант реконструкції цілої форми

Розміри: висота 2,2 см, ширина 1,9 см, товщина скла від 0,2 до 0,3 см (рис. 1, 2).

Зазвичай такі склянки мали циліндричну форму та стандартні розміри: висоту від 7,4 до 8,0 см, діаметр від 7,0 до 8,0 см (Harden 1935, с. 171—173). Край посудини трохи відігнутий. Дно келиха було плоским або сформованим у вигляді рельєфного кільця, що виступав, меншого діаметру (Harden 1944—1945, pl. VI, left, VIII, 3—4). Уся поверхня тулуба оздоблена орнаментом. Центральне поле між двома прямими стрічками прикрашено написом, над яким нанесено горизонтальну пальмову гілку. На придонній частині зображено рослинну гілку з густими та короткими листочками (рис. 1, 5). Келихи виготовлялися за технологією дуття у дво- чи тричастинну матрицю. Дві вертикальні пальмові гілки приховують місця стиків форм (там само, р. 82, 91; Кунина 1997, с. 275, кат. № 115). Для виробництва найчастіше використовувалося жовте, жовто-зелене, рідше блакитне скло. Склянки з синього скла є рід-

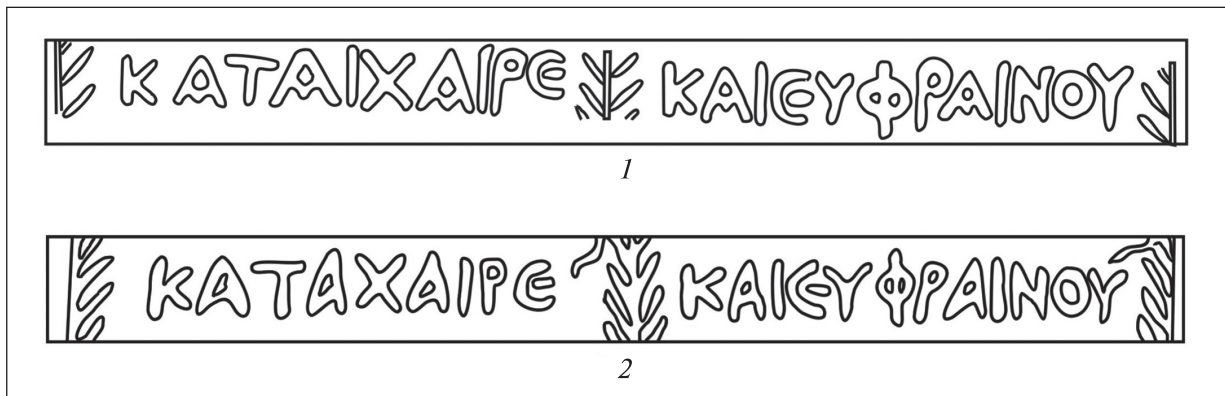

Рис. 2. Написи на склянках: 1 — група Fi (Кунина 1968, рис. 2, 3); 2 — група Fii (Stiaffini, Borghetti 1994, tav. 104)

кісними знахідками. Як барвник синього кольору додавався кобальт¹.

Кобальтове сине скло в I ст. майстри використовували для виробництва посуду різних форм з написами або без них (Stern 1995, cat. 23, 46, 70, 76, 79; 2001, nr. 49—51; Кунина 1997, кат. 187, 206, 250, 286, 291, 297; Saldern 2004, s. 248).

Уламки, що розглядаються у роботі, належать до групи F за Д.Б. Харденом (Harden 1935, p. 171—173). Подібні склянки мають два варіанти напису: ΚΑΤΑΧΑΙΡΕ/ΚΑΙ/ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ (група Fi) або більш правильного написання (Eterović 2011, s. 322) ΚΑΤΑΧΑΙΡΕ/ΚΑΙ/ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ (група Fii). Текст перекладається як «Будь здоровий і радій!» (Кунина 1968, с. 224) або «Веселись і радій!» (Сорокина 1998, с. 40). Написи на подібному склянному посуді могли використовувати «на всі випадки життя»² (Сорокина

1962, с. 231; Колесниченко, Островерхов 2012, с. 23). Частина літер, що збереглася на одному з тірських фрагментів, на жаль, не дає нам можливості визначити варіант написання слова ΚΑΤΑΧΑΙΡΕ для подальшого виділення близьких аналогій. Аналіз орнаменту на склянках усієї групи показав, що окрім написання слова ΚΑΤΑΧΑΙΡΕ без літери I перед X (група Fii), на посудинах групи Fi горизонтальна риска літери A має вигляд маленької букви v (рис. 2; Stern 1995, p. 166). Існують два екземпляри, що становлять дві окремі групи. Перший зберігається в музеї Ерец-Ізраель у Тель-Авіві, за написом склянка належить до групи Fi, але має оформлення верхнього фризу у вигляді рослинних завитків (Israeli 1964, p. 35, no. 2, fig. 4). Її віднесено до групи Fiii (McClellan 1983, p. 77). Другу (Fiv) знайдено в Судані (Stern 1995, p. 99). Розміри (склянки групи Fii вищі за Fi) та інші стилістичні невідповідності характеризують різні форми для видування (Eterović 2011, s. 322). Співвідношення дрібних деталей орнаменту на всіх наявних екземплярах, можливо, розділить склянки на підгрупи в хронологічній послідовності. Такі дослідження, ймовірно, допоможуть вирішити проблему центру або центрів виготовлення цієї продукції. На жаль, у більшості публікацій не надано розгорнутого графічного зображення всієї поверхні склянок і навіть фотографії надруковані лише з одного боку. Екземпляри, підгрупа яких не

керамічний посуд. У Тірі також знайдено керамічні кружки II—III ст. з написом білою фарбою в перекладі «Пий, радій». На думку дослідників, вони використовувалися в поховальному ритуалі (Батизат, Росохацький 2005, с. 12—13). Тексти та зображення рослин, наприклад стилізованої пальмової гілки, на скляних кубках або стаканах перших століть могли бути переосмислені відповідно до різних віровчень та використовуватися як в язичницькій, так і християнській практиці (Уваров 1908, с. 35—37, 193, 196; Сымонович 1978, с. 111).

¹ Залежно від концентрації іона Co²⁺ скло набуває блакитного або синього кольору. Традиція використання кобальту як барвника відома ще з II тис. до н. е., але часто застосовувати цю речовину почали в античну епоху (Островерхов 1993, с. 19; Галибин 2001, с. 37).

² Традиція нанесення текстів з побажаннями на скляний посуд поновлюється у пізніший час. Наприклад, у Німфеї знайдено чашу другої половини IV ст. з написом у перекладі з грецької «Пий та будь здоровий» (Кунина 1995, с. 46—48, мал. 1). Чаші з аналогічними девізами виявлено в Керчі та на території Грузії (могильник Мцхета-Самтавро) (Кунина 1997, с. 339). Посуд датується IV ст. Н.З. Кунина їх виробництво відносить до Сирії або Палестини (там само, с. 339). Грецькі написи відомі на посудинах з поселень території Північно-Західного Причорномор'я. На кубку IV ст., знайденому біля с. Ранжеве Комінтернівського р-ну Одеської обл. на черняхівському некрополі, читається грецький текст: ΠΙΕ/ΖΗΣΑΙΣ/ΠΑΝΟΙΚΙ, у перекладі: «Пий, та поживай з усім домом (або зі всією сім'єю)» (Сымонович 1966, с. 107, рис. 4). Вважається, що чаші з подібними написами могли застосовуватися в ранньохристиянській культовій практиці (Сымонович 1978, с. 111; Островерхов 2006, с. 446). Схожі девізи прикрашали й

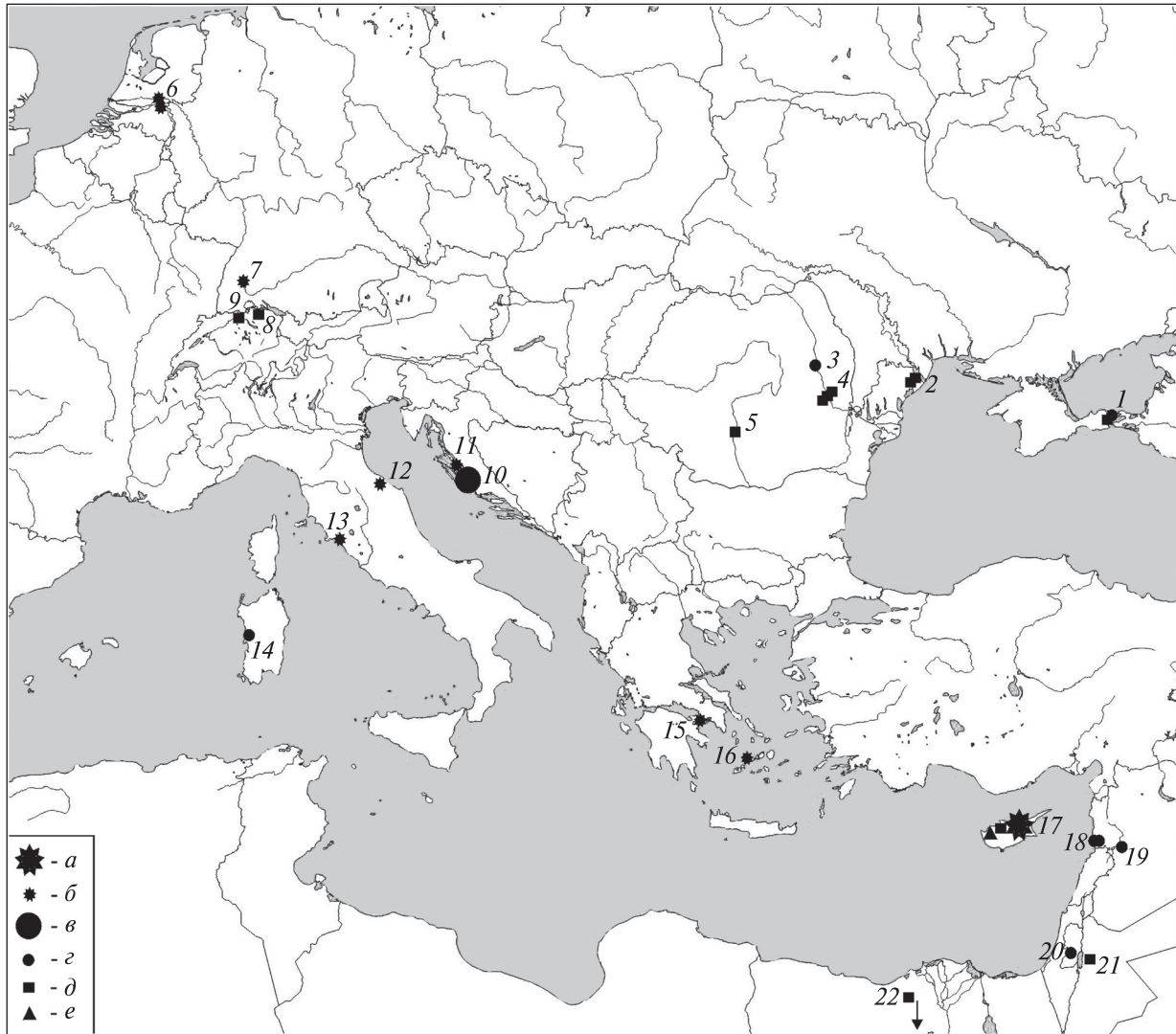

Рис. 3. Карта розповсюдження склянок групи F: 1 — Пантикапей; 2 — Тира; 3 — Рекетеу; 4 — Пояна; 5 — Бурідава; 6 — Ніймеген; 7 — Ротвайль; 8 — Вігудурум; 9 — Віндонісса; 10 — Задарська жупанія; 11 — Нін; 12 — Кастеллеонеді-Суаза; 13 — Тарквінія; 14 — Корнус; 15 — Мегара; 16 — о. Сифнос; 17 — о. Кіпр; 18 — Яхмур; 19 — Хомс; 20 — Єрусалим; 21 — Ароер; 22 — Шірфадіг (Судан). Умовні позначки: а — склянки групи Fі (8 екз.); б — склянки групи Fі (1 екз.); в — склянки групи Fіі (8 екз.); г — склянки групи Fіі (1 екз.); д — склянки групи Fх (1 екз.); е — склянки групи Fііі (1 екз.)

встановлюється через відсутність ілюстрації або дуже малі розміри фрагменту, Д. Харден відніс до категорії Fx. Ми також дотримуємося такого позначення.

Д.Б. Харденом було вивчено 24 екземпляри склянок групи F. Вони були знайдені в різних центрах Середземномор'я. Кількісно переважали речі з Кіпру (Harden 1935, р. 172—173, 1944—1945, р. 90—91). У роботах М. Маклеллана та М. Штерн перелік знахідок постійно доповнювався та корегувався (McClellan 1983, р. 76—77; Stern 1995, р. 99; 2001, р. 53, 125—126). Ми спробували узагальнити інформацію про відомі екземпляри у вигляді каталогу. Не виключено, що відомості про деякі чаші з приватних колекцій зі списку Д.Б. Хардена з часом могли зміни-

тися. Як, наприклад, знахідка з Кіпру (у каталозі № 19). За Д.Б. Харденом вона була відома в зібранні С. Берні (Harden 1935, р. 173, no. c), потім потрапила в приватну колекцію Р. Вінфілда Сміта (Glass from Ancient World... 1957, р. 67, no. 94). Нині склянка зберігається в музеї Метрополітен (Oliver 1980, р. 69).

На сьогодні відомо 64 екземпляри склянок групи F. Вони були виявлені в різних куточках Римської імперії та за її межами (рис. 3). Їх знайдено на сході Середземномор'я — у Сирії, Ізраїлі, Йорданії, надходять вони навіть до Судану. В басейні Егейського моря вони відомі в Мегарах, на о. Сифнос і один екземпляр походить з невідомого центру Греції. У Західному Середземномор'ї подібні посудини виявлено

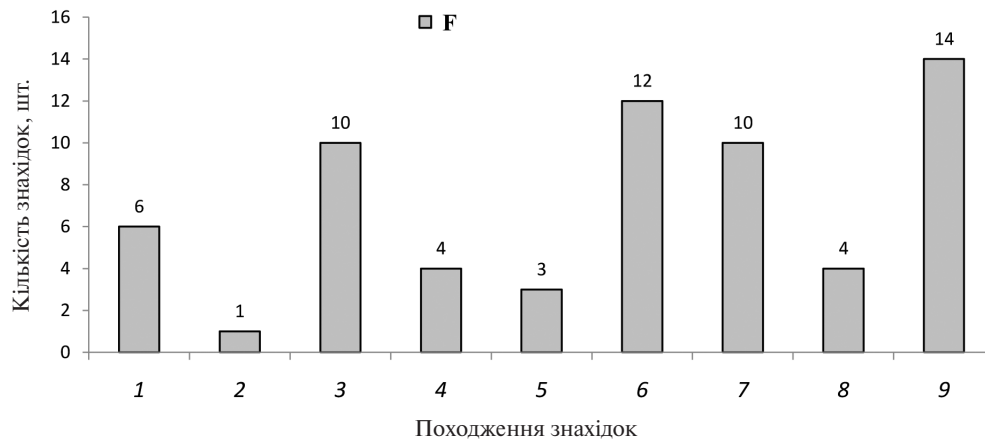

Рис. 4. Розподіл кількості знахідок склянок групи F: 1 — сирійсько-палестинський регіон; 2 — Судан; 3 — Кіпр; 4 — басейн Егейського моря; 5 — Італія, Сардинія; 6 — Хорватія (Далмація), Македонія; 7 — басейн Дунаю і Рейну; 8 — Північне Причорномор'я; 9 — походження невідоме

на о. Сардинія, в Італії та на території римської провінції Далмація. Декілька склянок відомі на територіях сучасних Швейцарії, Нідерландів і Німеччини. До найвіддаленіших пунктів слід віднести Пантікапей, де було знайдено два уламки (рис. 1, 3—4). Територіально найближчими знахідками до Тіри є сім фрагментів, які походять з гето-дакійського міста Бурідава й укріплених поселень Рекетеу та Пояна (Popescu, Iosifaru 2012, p. 77, 81, pl. 2, 7a, 7b; Căpitanu, Ursachi, Popescu 2010, p. 146—147, 150, fig. 1, 11; Teodor, Chiriac 1994, p. 200, pl. V, 2, 5). Екземпляри з останніх двох пунктів за кольором скла нагадують тірські фрагменти. Серед скляних чаш з написами I ст. Північного Причорномор'я лише один уламок склянки, знайдений в Ольвії, має скло синього кольору. За класифікацією Д.Б. Хардена, це частина від склянки групи К з написом: ΛΑΒΕ/ΤΗΝ/ΝΕΙΚΗΝ («Отримай перемогу») (Сорокина 1998, с. 38). Візуальне вивчення цього уламка вказує на значну схожість скла з першим фрагментом із Тіри.

Отже, ареал розповсюдження посуду групи F досить широкий, але в процентному співвідношенні знахідки переважають у північних провінціях Риму та на прилеглих до них територіях (рис. 4). Найбільша їх концентрація тепер фіксується не на о. Кіпр, як вважалося раніше, а в Далмації. На жаль, усе ще вагомий відсоток припадає на екземпляри невідомого походження.

Датування склянок з написом ΚΑΤΑΧΑΙΡΕ/ΚΑΙ/ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ залишається відкритою науковою проблемою. Це пов'язано з дуже малою кількістю знахідок, які походять з чітко датованих комплексів. Нижня дата базується тіль-

ки на загальному припущенні про початок видування скла у форму під час правління Тиберія (14—37 pp.) або навіть з першої декади I ст. (Price 1991, p. 64; Stern 1995, p. 66). Верхня підтверджується знахідкою з о. Сифнос, за виявленими монетами Флавія (70—78 pp.) (Harden 1944—1945, p. 87; Saldern 2004, s. 251). Отже, виробництво посуду групи F відбувалося з другої до третьої чверті I ст. включно (Harden 1944—1945, p. 88; Кунина 1968, с. 225; Stern 1995, p. 97, Saldern 2004, s. 248—251). Більшість таких склянок належить до третьої чверті I ст. (Saldern 2004, s. 149, 251).

Питання про місце виготовлення склянок залишається відкритим і дискусійним. Висловлено декілька гіпотез про походження цього посуду. Провідним залишається припущення, відповідно до якого майстерні слід шукати на сирійсько-палестинському узбережжі — регіоні виникнення техніки видування у форму та виробництва посуду з написами, можливо, в Сідоні (Israeli 1964, p. 34; Кунина 1968, с. 226; McClellan 1983, p. 75—76; Stern 1995, p. 66, 98).

Друга гіпотеза базується на кількості знахідок. Якщо значна концентрація певного типу посуду в одному регіоні може виступати доказом місцевого виготовлення, на прикладі майстерні Енніона³, то подібне припущення

³ Знахідки підписаного посуду цього майстра відомі на різних пам'ятках Середземномор'я, але найчисленніші вони в Північно-Східній Італії та Далмації (Calvi 1973, p. 214; Bonomi 1996, no. 352—353, p. 158; Buljević 2007, p. 167—169; 2009, p. 35—36). Багато посудин виготовлені також зі скла синього кольору (Mandrizzato 2007, p. 187, fig. 1—2). В історіографії протягом тривалого часу залишається дискусійною

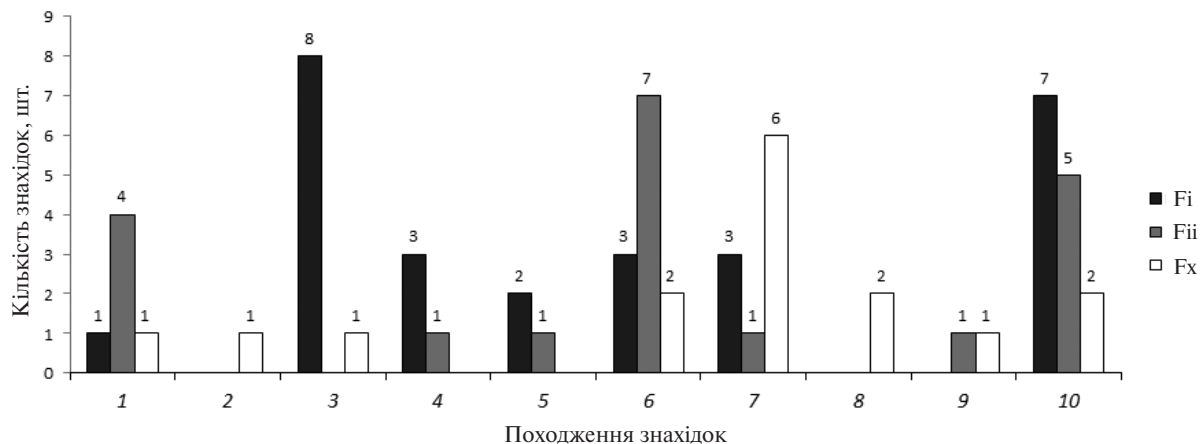

Рис. 5. Розподіл кількості знахідок склянок груп Fi та Fii: Розподіл кількості знахідок склянок групи F: 1 — сирійсько-палестинський регіон; 2 — Судан; 3 — Кіпр; 4 — басейн Егейського моря; 5 — Італія, Сардинія; 6 — Хорватія (Далмація), Македонія; 7 — басейн Дунаю і Рейну; 8 — Тіра; 9 — Пантікапей; 10 — походження невідоме

можна застосувати і до склянок групи F. Дослідження показали, що на Кіпрі фіксується значна концентрація знахідок (рис. 4). Д.Б. Харден не виключав можливості існування тут виробництва, але говорив про це дуже обережно (Harden 1935, р. 181). Н.З. Куніна, дотримуючись загальноприйнятої точки зору стосовно походження таких речей, також акцентувала увагу на вказаній думці (Кунина 1968, с. 226). Циліндричні келихи груп F, E, L та K мають одну форму та характерні схожі елементи оформлення орнаменту, такі як горизонтальні та вертикальні пальмові гілки (Harden 1935, р. 179). При вивченні склянки групи K з девізом ΛΑΒΕ/ΤΗΝ/ΝΕΙΚΗΝ, знайденої в Горгіппії, Н.П. Сорокіна підтримала та розвинула гіпотезу про її кіпрське походження (Сорокіна 1998, с. 39—41). Цілком можливо, що склянки групи F також виготовлялися на Кіпрі (Salderg 2004, р. 251). Зі скляним виробництвом на острові пов'язаний відомий ремісник Арістей Кіпріот, який ставив на виробках клеймо зі своїм ім'ям. Хоча іноді діяльність цього майстра на Кіпрі викликає сумніви в зв'язку з відсутністю писемних та археологічних доказів виробниц-

гіпотеза, що Енніон мав філію своєї майстерні в Північній Італії. Уперше таке припущення зробив Д. Харден, вважаючи, що майстер перемістив своє виробництво з Сідона в північно-адриатичний регіон, можливо, в Аквілею (Harden 1935, р. 164—165). Такої ж думки дотримуються і деякі інші дослідники (Calvi 1968, р. 97—98; Шапова 1983, с. 132—134; Price 1991, р. 56). Дж. Хейс висунув оригінальну гіпотезу, яка базується на датуванні знахідок, про те, що виробництво Енніона спочатку функціонувало в Італії, а з середини I ст. перемістилося в сирійський регіон (Haues 1975, р. 29—30). Сьогодні існування філії Енніона в Північній Італії майже не викликає сумнівів (Lightfoot 2014, р. 19—21).

тва тут скла в I ст. (McClellan 1983, р. 76; Stern 1999, р. 441—484). Кіпр міг бути місцем народження ремісника або ж напис використовувався як гарантія якості продукції з відомого центру (Buljević 2007, р. 169).

Існування склянок двох підгруп F вказує на виробництво такого посуду в різних майстернях. М.Е. Штерн вважала, що одна з них була на Кіпрі, а іншу слід шукати на сирійсько-палестинському узбережжі. Такі центри мали різні сфери збуту (Stern 2001, s. 53).

Археологічні дослідження останніх років і публікація старих музейних зібрань виявили нові склянки групи Fii, які зміщують центр концентрації знахідок зі сходу Середземномор'я на північ (рис. 5).

На основі аналізу співвідношення відомих екземплярів ми припускаємо, що на Кіпрі існувала майстерня, яка виготовляла склянки групи Fi, а в північно-адриатичному регіоні локалізувалося виробництво склянок групи Fii (рис. 5). Генетично вони пов'язані й, можливо, є філіями одного майстра. Таким майстром міг бути навіть Арістей Кіпріот.

Фахівці не виключають існування виробництва Арістея в північно-італійському регіоні (Borzić 2011, р. 88). Його діяльність починається з другої чверті I ст. (Stern 1995, р. 72; Buljević 2007, р. 169). Вважається, що Арістей був знайомий з Енніоном або був його наступником; він навіть перейняв деякі елементи оформлення посуду (Stern 1995, р. 72; Buljević 2007, р. 169; Borzić 2011, р. 86). Дослідники майже впевнені, що Енніон мав свою філію у Північній Італії (див. посилання 3). Виробництво останнього майстра у вказаному регіоні спеціалізувалося на виготовленні скіфосів. Продукція Арістея

також представлена чашами, здебільшого зі скла синього відтінку (Borzić 2011, p. 85). Існує думка, що відбулася еміграція цих ремісників або переміщення тільки матриць для дуття до північно-адриатичного регіону (там само, p. 88—89).

У зв'язку з невирішеним питанням про центри виготовлення склянок групи F може існувати декілька теорій щодо шляхів їх потрапляння у Тіру.

Морський торговельний шлях. Якщо вважати, що майстерні розміщувалися на сирійсько-палестинському узбережжі або на Кіпрі, то надходження такої продукції, імовірно, відбувалося морським шляхом у результаті прямих торгово-економічних зв'язків зі Східним Середземномор'ям. Додатковими доказами цьому виступають знахідки скляного посуду I—II ст., який походить зі вказаного регіону (Сон 1988, с. 53—54). Таким же чином склянки з написами імпортувалися в Пантікапей (Кунина 1968, с. 226). Існує думка, що до карпато-дунайських поселень, зокрема і до Пояни, скляні чаші потрапляли через причорноморські міста (Teodor, Chiriac 1994, p. 192).

Комбінований морський і річковий торговельний шлях. Надходження скляної продукції у Європу зі Східного Середземномор'я могло відбуватися і через великі портові міста-посередники на північноіталійському узбережжі (Vořan 2010, p. 48—49). Наприклад, Аквілея була важливим торговельним портом, з якого привезена продукція склоробного ремесла розповсюджувалася в інші регіони (Mandrizzato 2007, p. 187), найвірогідніше, сухопутним або річковим шляхом. Можливо, склянки з написами потрапили до Тіри через Далмацію та Мезію. Відомо, що за іншими категоріями предметів матеріальної культури місто мало тісні контакти з придунайськими провінціями Римської імперії (Клейман, Сон 1983, с. 47—48; Сон 1993, с. 74). Річкові шляхи постачання можуть бути визначені конкретніше. Знахідки аналогічного посуду трапляються здебільшого вздовж Рейну, Дунаю та їхніх більших приток (рис. 3).

Дунайський торговельний шлях. «Дунайська» гіпотеза про надходження склянок з написами в Північно-Західне Причорномор'я добре корелює з припущенням, що склянки групи F виготовлялися в Північній Італії. Багато чаш з написами зі скла синіх відтінків концентрується в Далмації (Borzić 2011, p. 83). Знахідки фрагментів склянок синього кольору в Тірі можуть підштовхувати до думки, що вони походять з північноіталійського центру виробниц-

тва, але, звісно ж, остаточно встановити це може виключно хімічний аналіз скла.

У Тірі також виявлено литі чаші-фіали з ребрами, які виготовлялися з I ст. до н. е. до I ст. н. е. як у східних, так і в західних центрах (Сон 1988, с. 47—50). Виробництво такого посуду деякі вчені відносять до Італії (Grose 1989, p. 245—246). Дослідники припускають, що чаші-фіали з ребристою поверхнею в Тіру, а також в Ольвію могли надходити дунайським шляхом (Сорокіна 1969, с. 221; Сон 1988, с. 49).

На нашу думку, до гето-дакійських поселень і Тіри склянки групи F могли потрапляти одним шляхом по р. Дунай. Вважається, що римські імпорти в I ст. з Італії, Паннонії і Галії в Бурідаву надходили саме дунайським шляхом (Berciu 1981, p. 155). Склянки одного типу та синього кольору, виявлені в Тірі та на поселеннях Пояна та Рекетеу, можуть бути навіть з однієї партії. Знахідки таких посудин в басейні річок Дунай і Рейн свідчать про розповсюдження цієї продукції саме річковим шляхом.

Римська військова присутність. Цілком можливо припускати, що склянки прикрашені пальмовими гілками — символом перемоги (Уваров 1908, с. 193) — потрапили в Тіру разом з римськими легіонерами. Дослідниками відмічалася цікава закономірність, що скляний посуд з написами майстрів Енніона та Арістея часто знаходять у містах-фортецях, де дислокувалися підрозділи римської армії (Lightfoot 2014, p. 24). Це свідчить, що солдати відігравали важливу роль у поширенні продукції Енніона та подібного видутого у форму скляного посуду на територіях лімесу, особливо басейну Рейну та в Британії.

Датування склянок групи F припадає на період важливих змін в історії Тіри. Після введення нового літочислення у 56/57 рр. місто набуло особливого статусу щодо відносин з Римом (див.: Карышковский, Клейман 1985, с. 90—93; Сон 1993, с. 27). Вважається, що з цього часу або в третій чверті I ст. у місті могли перебувати римські війська, присутність яких була пов'язана з діяльністю легата провінції Мезія Тіберія Плавтія Сільвана (Карышковский, Клейман 1985, с. 98; Носова 2014, с. 321). Тіра могла контролюватися мезійськими військами навіть без її офіційного включення до Римської імперії (Герасимова 1970, с. 22). Судячи з усього, відображенням відомої експедиції Тіберія Плавтія Сільвана можуть виступати також знахідки склянок групи F у Тірі та подібного за формою і кольором уламка склянки групи K в Ольвії (про типологічний зв'язок з

групою F і походження див. вище). Існує думка, що Тіра й Ольвія були опорними пунктами під час експедиції (Дьяков 1941, с. 92), у якій, імовірно, брав участь VII Клавдіїв легіон, перекинутий з Далмації на Нижній Дунай (Зубар 1988, с. 22)⁴. Приблизно з середини I ст. у Тірі з'являються деякі типи військових фібул, італійська *terra sigillata*, скляні чаші-фіали (Riprenschallen), а також посудини, зроблені в техніці *millefiori*, які можуть свідчити про присутність римських військових у місті. Мабуть, склянки з написом ΚΑΤΑΧΑΙΡΕ/ΚΑΙ/ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ треба розглядати серед низки численних матеріальних індикаторів функціонування нижньодунайського лімесу.

Отже, причорноморська серія скляних посудин з написами I ст. поповнилася ще двома знахідками. Вони дозволили по-новому поглянути на низку проблем не тільки історії Тіри в I ст., але і розвитку склярства загалом. Кількісний підхід і картографування відомих екземплярів підштовхує до думки, що існувало щонайменше два центри виробництва склянок групи F — один на Кіпрі (група Fi) та інший у північноадриатичному регіоні (група Fii). Але ця проблема потребує подальшого вивчення, оскільки кількість артефактів не завжди може остаточно відповісти на питання, де саме локалізується виробництво. Знахідки в басейнах річок Дунай і Рейн свідчать про їх поширення річковим шляхом, через торговельні стосунки, а також разом з римськими військовими.

Ми вважаємо, що посуд з написами потрапив до Тіри не раніше середини I ст., після набуття містом особливого статусу в стосунках з Римською імперією. У зв'язку з цим їх дата звужується від середини до третьої чверті I ст. Однозначним є висновок, що в цей період у Тірі проживало цивільне або військове населення, яке було в змозі придбати та використовувати дорогу продукцію зі скла.

Додаток

Каталог знахідок склянок групи F.

1. **Сирія** (?). Музей у Женеві (Женевський музей мистецтва та історії?) (по. MF 3529). Висота 7,5 см, ді-

⁴ Чаші з написами виробництва Арістея було знайдено на військових укріпленнях Тилуриум і Бурнум в Далмації (Borzić 2011, р. 91). Саме з Далмації, де фіксується значна кількість чаш з написами, склянки групи F могли потрапити в Тіру. Не виключено також, що до нижньодністровського регіону цей посуд принесено когортою I Montanorum S(ivium) R(omanorum), яка в I ст. була переміщена з укріплення Бурнум у Далмації до Мезії (Герасимова 1970, с. 25).

метр 7,5 см, блакитне скло (Harden 1935, р. 172, no. a). Група Fi.

2. Походження **невідоме**. Британський музей (по. 70-6-6-8, придбано в 1870 р.). Висота 7,6 см, діаметр 7,6 см, жовто-зелене скло (Harden 1935, group Fi, р. 172, no. b, pl. XXV, c). Група Fi.

3. Походження **невідоме**. Британський музей (Slade collection, no. 189). Маленький фрагмент з жовтого скла (Harden 1935, group Fi, р. 172, no. c). Група Fi.

4. **Ідаліон** (античне місто), о. Кіпр. Музей Ешмола, Оксфорд (колекція Олдфілда, no. 50). Висота 7,4 см, діаметр 7,4 см, зелене скло (Harden 1935, group Fi, р. 172, no. d, pl. XXV, a). Група Fi.

5. **о. Кіпр**. Музей Ешмола, Оксфорд (no. 1933. 1658). Маленький фрагмент із зеленого скла (Harden 1935, group Fi, р. 172, no. e). Група Fi.

6. **о. Кіпр**. Місце зберігання невідоме. Висота 7,5 см, діаметр 7,6 см, блакитне скло (Harden 1935, group Fi, р. 172, no. f). Група Fi.

7. **Тарквінія**, Італія (Harden 1935, group Fi, р. 172, no. g). Місце зберігання та опис невідомі. Група Fi.

8. **Кастеллеоне-ді-Суаза** (Італія, провінція Анкона). Колекція Русполі, Рим 1884. Розміри невідомі, скло із зеленим відтінком (Harden 1935, group Fi, р. 172, no. h). Група Fi.

9. **Ідаліон** (античне місто), о. Кіпр. Колекція графа С. Строганова, 1879. Розміри та колір скла невідомі (Harden 1935, group Fi, р. 172, no. i). Можливо, ця склянка зараз зберігається в Державному Ермітажі (Санкт-Петербург), інвентарний № Е 1196. До Ермітажу вона надійшла в 1926 р. і зберігається як посудина з невідомим місцем знахідки (Кунина 1968, с. 224, рис. 1, 3; Кунина 1997, с. 275, кат. 115). Група Fi.

10, 11. **Агія Фотія** (античне місто), о. Кіпр (два екземпляри). Висота 7,7 см, діаметр 7,0 см, скло із зеленим відтінком (Harden 1935, group Fi, р. 172, no. j, k). Група Fi.

12. Походження **невідоме**. Кабінет медалей Національної бібліотеки Франції у Парижі (no. xiii, 160). Висота 7,5 см, діаметр 7,5 см, скло безбарвне (Harden 1935, group Fi, р. 172, no. l, pl. xxv, b). Група Fi.

13. Походження **невідоме**. Кабінет медалей Національної бібліотеки Франції у Парижі (колекція Фрюнера). Фрагмент, діаметр 7,0 см, скло безбарвне із зеленим відтінком (Harden 1935, group Fi, р. 172, no. m). Група Fi.

14. Походження **невідоме**, можливо, Хомс, Сирія. Художня галерея Єльського університету (інв. № 1955.6. 67). Раніше зберігався в колекції В. Мур (no. 736), Нью-Йорк. Висота 7,8 см, діаметр 7,2 см, скло із зеленим відтінком (Harden 1935, group Fii, р. 172, no. a; Matheson 1980, р. 54, kat. 135). Група Fii.

15. **Корнус** (античне місто), о. Сардинія. Національний археологічний музей у Кальярі (інв. № 33947). Висота 8,0 см, діаметр 7,2 см, скло чистого зеленого кольору (Harden 1935, group Fii, р. 173, no. b, pl. xxii; Stiaffini, Borghetti 1994, р. 78—79, 140, cat. no. 425, Tav. 104). Група Fii.

16. **Офел**, Єрусалим, розкопки 1928 р. Музей Ешмола, Оксфорд (no. 1935.235). Фрагмент, скло зеленого кольору (Harden 1935, group Fii, р. 173, no. c). Група Fii.

17. Походження **невідоме**. Розміри та колір скла невідомі (Harden 1935, group F, р. 173, no. a). Група Fx.

18. **о. Кіпр**. Розміри та колір скла невідомі (Harden 1935, group F, p. 173, no. b). Група Fx.
19. **о. Кіпр**. Музей Метрополітен (59.11.4). Висота 7,6 см, діаметр 7,3 см, скло із зеленим відтінком (Harden 1935, group Fx, p. 173, no. c; p. 91, group Fi, no. n; Glass from Ancient World... 1957, p. 67, no. 94). Група Fi.
20. **Нін**, Хорватія. Музей скла Мурано (інв. № 6010), Венеція. Висота 7,7 см, діаметр 7,3 см, скло світло-зелене (Harden 1935, group Fx, p. 173, no. d; Ravagan 1994, s. 124, nr. 232, taf. 15; Eterović 2011, s. 325, kat. 1). Група Fi.
21. **о. Сифнос**, розкопки 1935 р. Музей Бенакі, Афіни. Висота 7,8 см, діаметр 7,2 см, скло з жовто-зеленим відтінком (Harden 1944—1945, p. 91, group Fi, no. o, pl. VIII—IX). Група Fi.
22. **Маріон** (античне місто), о. Кіпр. Фіцвільям музей (но. 60, придбано в 1876 р.), Кембридж. Висота 7,8 см, діаметр 7,5 см, скло жовто-зеленого відтінку (Harden 1944—1945, p. 91, group Fi, no. p; Glass at the Fitzwilliam Museum 1978, p. 31—32, no. 51). Група Fi.
23. **Яхмур** (поховання I, 1), Сирія. Національний музей Бейруту (но. 108, придбано в 1936 р.). Висота 8,0 см, діаметр 7,0 см, скло з блакитним відтінком (Harden 1944—1945, p. 91, group Fii, no. d, pl. VI). Група Fii.
24. **Яхмур** (поховання II, 1), Сирія. Національний музей Бейруту (но. 109, придбано в 1936 р.). Висота 8,0 см, діаметр 7,0 см, скло з блакитним відтінком (Harden 1944—1945, p. 91, group Fii, no. e, pl. VII). Група Fii.
25. **о. Кіпр** (?). Музей Ізраїльської Землі (музей Ерец-Ізраель, но. МН7258), Тель-Авів. Висота 7,6 см, діаметр 7,2 см, скло зі слабким зеленим відтінком (Israeli 1964, p. 35—36, no. 6, fig. 4). Група Fiii.
26. Походження **невідоме**. Музей Ізраїльської Землі (музей Ерец-Ізраель), Тель-Авів. Розміри та колір скла фрагмента невідомі (Israeli 1964, p. 36). Група Fx.
27. Походження **невідоме**. Національний археологічний музей Флоренції. Висота 7,9 см (Neuburg 1962, fig. 46; McClellan 1983, p. 76, no. 25). Група Fi.
28. Походження **невідоме**, можливо, Мала Азія. Музей скла в Корнінгу, Нью-Йорк, США (но. 59.1.79, раніше колекція Р.В. Сміта (RWS 1168). Висота 8,1 см, діаметр 7,3 см (Smith 1957, pp. 67—69, no. 95; McClellan 1983, p. 77, no. 25; Whitehouse 2001, p. 23, no. 486). Група Fii.
29. Походження **невідоме**. Музей Вікторії та Альберта (п. 68—1967), Лондон. Висота 8 см (JGS, 10, 1968, p. 181, fig. 7, Abb. 7; McClellan 1983, p. 77, no. 25). Група Fii.
30. Походження **невідоме**. Зібрання Е. Оппенлендера, п. 22257, Римсько-германський музей, Кельн. Висота 7,8 см, скло із зеленим відтінком (von Saldern, Nolte, La Vaume, Haevernick 1974, p. 162, n. 453; McClellan 1983, p. 77, no. 25). Група Fii.
31. Походження **невідоме**. Приватна колекція, Німеччина. Висота 7,8 см, блакитне скло (McClellan 1983, p. 77, no. 25). Група Fi.
32. Походження **невідоме**. Колекція Констебля-Максвелла, Лондон. Висота 7,9 см, скло зі світло-зеленим відтінком (McClellan 1983, p. 77, no. 25; Stern 2001, s. 125, nr. 54). Група Fii.
33. **Віндонісса** (римське військове укріплення), Швейцарія (два фрагменти). Скло світло-зеленого кольору (Berger 1960, s. 49—51, nr. 117, 118, pl. 8; McClellan 1983, p. 77, no. 25; Hoffmann 2002, s. 75). Група Fx.
34. **Пантикапей** (античне місто), м. Керч, Крим. Фрагмент 2,0 × 5,5 см, скло із зеленим відтінком (Сорокіна 1962, с. 230, рис. 13, 2; 14; Sorokina 1967, p. 67, fig. 2, 16). Група Fx.
35. Походження **невідоме**, можливо, Греція. Національний археологічний музей в Афінах (п. 2996). Фрагмент зі скла жовто-коричневого кольору (Weinberg, McClellan 1992, p. 128, no. 102). Група Fi.
36. Походження **невідоме**. Музей природничої історії Карнегі, Пітсбург. Висота 8,0 см, діаметр 7,2 см, знебарвлене скло (Oliver 1980, p. 69, no. 63). Група Fi.
37. **Ротвайль** (римське військове укріплення), Німеччина (Hoffmann 2002, S. 75, 304, Taf. 12, R174). Група Fi.
38. **Задар**, Хорватія. Розміри та колір скла невідомі (Hoffmann 2002, S. 75). Група Fx.
39. **Ароер** (давнє місто), Йорданія. Музей Ізраїльської Землі (музей Ерец-Ізраель), Тель-Авів. Розміри та колір скла невідомі (Hershkovitz 1992, S. 156, 313, Abb. 5; Stern 2001, S. 126). Група Fx.
40. **Вігудурум** (римське військове укріплення), Швейцарія. Розміри та колір скла невідомі (Hoffmann 2002, S. 75). Група Fx.
- 41, 42. **Ніймеген** (римське військове укріплення), Нідерланди. Два фрагменти, перший — жовто-коричневе скло, другий — зелено-блакитне (van Lith 1996, s. 133—135, Abb. 4c, d; Hoffmann 2002, S. 75). Група Fi.
43. **Мегара**, Греція. Скло з жовто-зеленим відтінком (Stern 2001, S. 125). Група Fi.
44. Походження **невідоме**. Музей Чарторийських у Кракові. Розміри та колір скла невідомі (Gorzelayu 2007, s. 35). Група Fii.
45. **Шірафадіг** (некрополь, ном. 25, поховання 245), Судан. Розміри та колір скла фрагмента невідомі (Stern 1995, p. 99; 2001, S. 53). Група Fx.
46. **Македонія**. Розміри та колір скла невідомі (Eterović 2011, s. 322). Група Fi.
47. **Задарська** жупанія, Хорватія. Музей античного скла в Задарі (інв. № A11514). Діаметр 7,3 см, скло жовто-зелене (Eterović 2011, s. 325, kat. 2). Група Fi.
48. **м. Задар**, Хорватія. Музей античного скла в Задарі (інв. № A8040). Висота 7,5 см, діаметр 6,8 см, скло з блакитно-зеленим відтінком (Eterović 2011, s. 326, kat. 3). Група Fii.
49. **Задарська** жупанія, Хорватія. Музей античного скла в Задарі (інв. № A11516, A11517). Два фрагменти: A11516 — висота 6,4 см, ширина 5,5 см; A11517 — висота 3,0 см, ширина 6,1 см. Скло фрагментів жовто-зелене (Eterović 2011, s. 326, kat. 4). Група Fii.
50. **Задарська** жупанія, Хорватія. Музей античного скла в Задарі (інв. № A11518). Висота 3,5 см, ширина 4,1 см, скло жовто-зелене (Eterović 2011, s. 327, kat. 5). Група Fii.
51. **Задарська** жупанія, Хорватія. Музей античного скла в Задарі (інв. № A11519). Фрагмент, висота 6,2 см, ширина 4,6 см, скло жовто-зелене (Eterović 2011, s. 327, kat. 6). Група Fii.
52. **Задарська** жупанія, Хорватія. Музей античного скла в Задарі (інв. № A11520, 11522). Два склеєні фрагменти, висота 5,9 см, ширина 4,1 см, скло жовте (Eterović 2011, s. 328, kat. 7). Група Fii.
53. **Задарська** жупанія, Хорватія. Музей античного скла в Задарі (інв. № A11521). Два фрагменти: пер-

ший — висота 1,8 см, ширина 2,4 см; другий — висота 2,8 см, ширина 1,9 см. Скло із зеленим відтінком (Eterović 2011, s. 328, kat. 8). Група Fx.

54. **Задарська** жупанія, Хорватія. Музей античного скла в Задарі (інв. № A11523). Висота фрагмента 2,6 см, ширина 1,5 см, скло із зеленим відтінком (Eterović 2011, s. 329, kat. 9). Група Fii.

55. **Задарська** жупанія, Хорватія. Музей античного скла в Задарі (інв. № A11524). Висота фрагмента 1,3 см, ширина 1,5 см, скло із зеленим відтінком (Eterović 2011, s. 329, kat. 10). Група Fii.

56. Походження **невідоме**, Північне Причорномор'я. Державний Ермітаж (інв. № E1196), Санкт-Петербург. Висота 7,0 см, діаметр 7,0 см, скло з блакитно-зеленим відтінком (Кунина 1968, с. 224, рис. 1, 3; 1997, с. 275, kat. 115). Група Fi.

57. **Пантикапей** (античне місто) м. Керч, Крим. Одеський археологічний музей НАНУ (інв. № 51615). Фрагмент, висота 1,5 см, ширина 3,5 см, скло жовто-зелене (Колесниченко, Островерхов 2012, с. 18, рис. 11, 2). Група Fii.

58. **Пояна** (гето-дакійське поселення), Румунія. Два фрагменти: перший — висота 2,8 см, ширина 2,0 см; другий — висота 0,7 см, ширина 2,0 см. Скло кобальтово-синє (Teodor, Chiriac 1994, p. 18, nr. 31 a, b, pl. V, 2, 5). Група Fx.

59. **Пояна** (гето-дакійське поселення), Румунія. Фрагмент, висота 1,0 см, ширина 2,0 см, блакитне скло (Teodor, Chiriac 1994, p. 18, nr. 32, pl. V, 3). Група Fx.

60. **Пояна** (гето-дакійське поселення), Румунія. Фрагмент, висота 2,0 см, ширина 1,5 см, блакитне скло (Teodor, Chiriac 1994, p. 18, nr. 33, Pl. V, 4). Група Fx.

61. **Бурідава** (дакійське місто), Румунія. Краєзнавчий музей Вильча (інв. № 3675). Два фрагменти: перший — 3,8 × 5,0 см; другий — 2,5 × 3,0 см, скло з жовто-блакитним відтінком (Popescu, Iosifaru 2012, p. 77, 81, Pl. 2, 7a, 7b). Група Fx.

62. **Рекетеу** (гето-дакійське поселення), Румунія. Музейний комплекс Бекеу (інв. № 26861). Фрагмент 3,7 × 2,5 см, кобальтово-синє скло (Caritanu et al. 2010, nr. 11, p. 150, fig. 1, 11, pl. 2, 11). Група Fii.

63. **Тіра** (античне місто) м. Білгород-Дністровський, Україна. Одеський археологічний музей НАНУ (інв. № 93305). Фрагмент, висота 4,7 см, ширина 3,8 см, кобальтово-синє скло. Публікується вперше. Група Fx.

64. **Тіра** (античне місто) м. Білгород-Дністровський, Україна. Одеський археологічний музей НАНУ (БТЕ—2001, сп. 55). Фрагмент, висота 2,2 см, ширина 1,9 см, кобальтово-синє скло. Публікується вперше. Група Fx.

Батизат Г.В., Росохацкий А.А. К изучению мировоззрения населения Тира в античный период // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. — Одеса, 2005. — С. 4—22.

Блаватская Т.В. Стеклянная чаша с греческой надписью из Лоо // Кlio. — 1964. — 42. — С. 329—336.

Галибин В.А. Состав стекла как археологический источник. — СПб., 2001.

Герасимова В. Дислокация на римските помощни войски в провинция Мизия от 44 до 86 г. н. е. // Археология. — 1970 — 4. — С. 22—33.

Дьяков В.Н. Оккупация Таврики Римом в I в. н. э. // ВДИ. — 1941. — 1 (14). — С. 81—97.

Зубар В.М. Про похід Плавтія Сільвана в Крим // Археологія. — 1988. — № 3. — С. 19—27.

Карышковский П.О., Клейман И.Б. Древний город Тира. Историко-археологический очерк. — К., 1985.

Клейман И.Б., Сон Н.А. Западнопонтийские и провинциально-римские культурно-экономические связи Тира // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — К., 1983. — С. 47—59.

Колесниченко А.М., Островерхов А.С. Фігурний келих із Пантикапея та розповсюдження дутого у форму скла у Північному Надчорномор'ї в I — середині II ст. // Археологія. — 2012. — № 2. — С. 13—26.

Кунина Н.З. Стеклянные стаканы с греческими надписями в собрании Эрмитажа // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. — Л., 1968. — С. 220—226.

Кунина Н.З. Сирийские выдутые в форме стеклянные сосуды из некрополя Пантикапея // ПАПИ. — 1973. — С. 101—151.

Кунина Н.З. Раннехристианская стеклянная чаша из Нимфея // СГЭ. — 1995. — LVI. — С. 46—48.

Кунина Н.З. Античное стекло в собрании Эрмитажа. — СПб., 1997.

Носова Л.В. Тира середины I в. н. э.: политическая история по данным нумизматики // Stratum plus. — 2014. — 6. — С. 315—326.

Островерхов А.С. Технология античного стеклоделия: архаика (по археологическим материалам Северного Причерноморья). — Препринт. — К., 1993.

Островерхов А.С. Парадигмы древнего стекла (Очерк дискурсивной семиотики) // Структурно-семиотические исследования в археологии. — Донецк, 2006. — Т. 3. — С. 411—468.

Сон Н.А. Тира римского времени. — К., 1993.

Сон Н.О. Складні посудини з Тіри // Археологія. — 1988. — 63. — С. 47—54.

Сорокина Н.П. Стекло из раскопок Пантикапея 1945—1959 гг. // МИА. — 1962. — 103. — С. 210—236.

Сорокина Н.П. К вопросу об экономических связях государств Северного Причерноморья в I в. н. э. // МИА. — 1969. — С. 220—231.

Сорокина Н.П. Обломок стеклянного стакана с надписью I в. н. э. из Горгиппии // ВДИ. — 1998. — 4. — С. 37—41.

Сымонович Э.А. Стеклянный кубок с надписью из-под Одессы // ВДИ. — 1966. — 1. — С. 105—109.

- Сымонович Э.А. О культовых представлениях населения юго-западных областей СССР в позднеантичный период // СА. — 1978. — 2. — С. 105—116.
- Уваров А.С. Христианская символика. — М., 1908. — Ч. 1.
- Шапова Ю.Л. Очерки истории древнего стеклоделия. — М., 1983.
- Berciu D. Buridava Dacică. — București, 1981.
- Berger L. Die römischen Gläser aus Vindonissa. Veröffentlichungen der Gesellschaft Pro Vindonissa IV. — Basel, 1960.
- Bonomi S. Vetri antichi del Museo Archeologico Nazionale di Adria. — Adria, 1996.
- Borzić I. Čaša Aristeja Cipranina iz Burna // Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku. — 2011. — 104. — S. 79 — 91.
- Bojan S.-P. Économie, industrie, commerce et la circulation des vases en verre dans le monde romain (esquisse historique) // Studia Antiqua et Arhaeologica. — 2010. — XVI. — P. 45—61.
- Buljević Z. Novità sul vetro soffiato a stampo dell Dalmazia con alcuni paralleli italici // Convegno Le regioni di Aquileia e Spalato in epoca Romana. Castello di Udine 4 aprile 2006. — Treviso, 2007. — P. 163—184.
- Buljević Z. Traces of glassmakers in the Roman province of Dalmatia // Archeologia. — 2009. — XIX. — P. 35—50.
- Calvi M.C. I vetri romani del Museo di Aquileia. — Aquileia, 1968.
- Calvi M.C. I vetri romani dell'agro Veronese // Il territorio veronese in età romana. — Verona, 1973. — P. 213—218.
- Căpitanu V., Ursachi V., Popescu M.-C. Glass Discovered in the Geto-Dacian Settlement of Răcătău, Bacău District (Second Century B.C. — First Century AD) // Studii de arheologie și istorie. — Cluj Napoca, 2010. — P. 87—105.
- Eterović A. KATAXAIPÉ KAÍ EYΦPAINOY // Rimske keramičarske i staklarske radionice. Proizvodnja i trgovina na jadranskom prostoru. Zbornik I. međunarodnog arheološkog kolokvija. Crikvenica, 23—24 listopada 2008. — Crikvenica 2011. — S. 321—331.
- Foy D., Fontaine S. Gobelets à décors de scènes de spectacles: réactualisation de la documentation trouvée en France // Actes des 23e Rencontres de l'Association Française pour l'Archéologie du Verre: D'Ennion au Val Saint-Lambert (Bruxelles, octobre 2008), Scientia Artis (IRPA). — Bruxelles, 2010. — P. 102—136.
- Glass at the Fitzwilliam Museum, Exhibition Catalogue. — Cambridge, 1978.
- Glass from Ancient World. The Ray Winfield Smith Collection. A Special Exhibition 1957. — New York, 1957.
- Gorzeleny D. Przewodnik po Galerii Sztuki Starożytnej Muzeum Narodowego w Krakowie. — Kraków, 2007.
- Grose D.F. The Toledo Museum of Art. Early Ancient Glass. Core-Formed, Rod-Formed, Cast Vessels and Objects from the Late Bronze Age to the Early Roman Empire (from 1600 BC to AD 50). — New York, 1989.
- Harden D.B. Romano-Syrian Glasses with Mould-blown Inscriptions // JRS. — 1935. — Vol. XXV. Part 2. — P. 163—186.
- Harden D.B. Two Tomb-groups of the First Century AD from Yahmour. Syria, and a Supplement to the List of Romano-Syrian Glasses with Mould-blown Inscriptions // Syria. — 1944—1945. — T. 24. — P. 81—95.
- Hayes J. W. Roman and Pre-Roman Glass in the Royal Ontario Museum. — Toronto, 1975.
- HersHKovitz M. Aroer at the End the Second Temple Period // Eretz-Israel. — 1992. — 23. — P. 309—319.
- Hoffmann B. Römisches Glas in Baden-Württemberg // Archäologie und Geschichte. — Stuttgart, 2002. — Bd. 11.
- Israeli J. Sidonian Mould-Blown Glass Vessels in the Museum Haaretz // JGS. — 1964. — 6. — P. 34—41.
- Lightfoot C.S. Ennion and the History of Ancient Glass // Ennion: Master of Roman Glass. — New York, 2014. — P. 15—48.
- van Lith S.M.E. Some Mould Blown Flavian Glass from Nijmegen // Annales du 13e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre, 1996. — P. 129—138.
- Mandrzzato L. Ennion e Aquileia // Le regioni di Aquileia e Spalato in epoca Romana (Castello di Udine, 4 aprile 2006). — Treviso, 2007. — P. 185—195.
- Matheson S.B. Ancient Glass in the Yale University Art Gallery. — New Haven, 1980.
- McClellan M.C. Recent Finds from Greece of First-Century AD Mold-Blown Glass // JGS. — 1983. — № 25. — P. 71—78.
- Neuburg F. Antikes Glas. — Darmstadt, 1962.
- Oliver A. Jr. Ancient Glass in the Carnegie Museum of Natural History. — Pittsburg, 1980.
- Popescu M.-C., Iosifaru M. Vase de sticlă descoperite la Buridava dacică // Buridava X. — Râmnicu Vâlcea. — 2012. — P. 74—85.
- Price J. Decorated Mould-Blown Glass Tablewares in the First Century AD // Roman Glass: Two Centuries of Art and Invention. — London, 1991. — P. 56—75.
- Ravagnan G.L. Vetri antichi del Museo Vetrario di Murano // Corpus delle Collezioni Archeologiche del Vetro nel Veneto 1. — Venezia, 1994.
- von Saldern A., Nolte B., La Baume P., Haevernick Th. E. Gläser der Antike: Sammlung Erwin Oppenländer. — Köln, 1974.
- von Saldern A. Antikes Glas. — München, 2004.
- Smith R.W. Glass from the Ancient World: The Ray Winfield Smith Collection. — Corning, 1957.
- Sorokina N.P. Das antike Glas der Nordschwarzmeerküste // Annales du 4e Congrès des «Journées Internationales du Verre». Ravenne-Venise, 13—20 mai 1967. — P. 67—79.

- Stern E.M.* Roman Mold-Blown Glass: The First through Sixth Centuries. — Toledo, 1995.
- Stern E.M.* Roman Glassblowing in the Cultural Context // *AJA*. — 1999. — **103/3**. — P. 441—484.
- Stern E.M.* Römisches, byzantinisches und frühmittelalterliches Glas — 10 v. Chr. — 700 n. Chr. Sammlung Ernesto Wolf. — Ostfildern-Ruit, 2001.
- Stiaffini D., Borghetti G.* I vetri romani del Museo Archeologico Nazionale di Cagliari. — Oristano, 1994.
- Taniichi T.* Roman and Post-Roman Glass Vessels Depicted in Asian Wall Paintings // *Orient*. — 1986. — Vol. 22. — P. 128—142.
- Teodor S., Chiriac C.* Vase de sticlă din așezarea geto-dacică de la Poiana (jud. Galați). I // *Arheologia Moldovei* — 1994. — **XVII**. — P. 183—222.
- Weinberg G.D., McClellan M.C.* Glass Vessels in Ancient Greece. Their history illustrated from the collection of the National Archaeological Museum, Athens. — Athens, 1992.

Надійшла 01.09.2015

A.H. Колесниченко, O.K. Савельев

СТАКАНЫ С НАДПИСЬЮ ΚΑΤΑΧΑΙΡΕ ΚΑΙ ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ ИЗ РАСКОПОК ТИРЫ И ПРОБЛЕМА ИХ ПРОИСХОЖДЕНИЯ

В статье рассматриваются фрагменты стаканов из синего стекла с надписью ΚΑΤΑΧΑΙΡΕ/ΚΑΙ/ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ, происходящие из раскопок Тире. Такие находки в Северном Причерноморье являются редкостью, аналогии известны только в Пантикапее. Ранее большинство стаканов этого типа было известно на Кипре. В настоящее время количественное преобладание фиксируется в северных провинциях Рима. Производство таких стаканов исследователи относят к сиро-палестинскому региону и о. Кипр. Количественный подход к изучению находок и картографирование показали, что, возможно, существовало два центра их изготовления — о. Кипр и север Адриатики.

Распространение стаканов вдоль речных путей по Рейну и Дунаю, а также их находки в местах дислокации частей римской армии говорит, скорее всего, о комбинированном пути их проникновения в Тире — речном и/или вместе с римскими легионерами.

Вероятно, стаканы с надписью попали в город в промежутке времени с середины по третью четверть I в. Мы предполагаем, что рассматриваемые артефакты являются отражением функционирования нижнедунайского лимеса и непосредственного присутствия римских военных в Тире уже с середины I в.

A.M. Kolesnychenko, O.K. Savelyev

BEAKERS WITH INSCRIPTIONS ΚΑΤΑΧΑΙΡΕ ΚΑΙ ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ FROM TYRAS AND THE ISSUE OF THEIR ORIGIN

The paper treats fragments of blue-glass beakers with inscriptions ΚΑΤΑΧΑΙΡΕ/ΚΑΙ/ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ originating from the excavations at Tyras. They are quite rare finds in Northern Pontic area; analogies are known only in Panticapaeum. Our research revealed that major concentration of beakers should not be placed in Cyprus (like it was supposed before), but is situated in the northern provinces of Rome. Researchers suggested that beakers were produced in Syro-Palestinian region and on Cyprus. Having applied numerical approach and mapping, authors argue that there were two possible production centers — Cyprus and Northern Adriatic region.

The beakers were mostly distributed along major water-routes — Rheine and Danube in the Roman military camps. It suggests that they entered Tyras in the combined way: they were brought along the rivers and/or by Roman legionnaires.

Beakers with inscription got into the town during interval — from middle till third quarter Ist century AD. They reflect the functioning of the Roman limes on the Lower Danube and presence of Roman military troops in Tyras as early as middle of Ist century AD.